

Małgorzata WOJTASZCZYK

Stowarzyszenie „Pracownia Etnograficzna” im. Witolda Dynowskiego

e-mail: m.wojtaszczyk@etnograficzna.pl

ORCID: 0000-0003-2502-1943

**WARSZAWSKIE JELONKI – OD WSI FOLWARCZNEJ,
PRZEZ MIASTO OGRÓD
DO WIELKOMIEJSKIEGO OSIEDLA MIESZKANIOWEGO**

**Jelonki, Warsaw – from the farm village, through the garden city,
all the way to a big city residential neighbourhood**

Abstract: The Jelonki neighbourhood in Warsaw is a part of the capital’s Bemowo district. It is primarily a residential area, but it is characterized by mixed development, consisting of single-family and multi-family houses, blocks of flats, as well as contemporary, modern apartment blocks and gated estates. The specific urban layout of Jelonki has been shaped over the last hundred years. The successive stages of the formation of space in this part of Warsaw illustrate the changing architectural and social standards. From the pre-war garden city, through the “Przyjaźń” (“Friendship”) settlement subordinated to the socio-political conditions of Stalinist Poland and the prefabricated high-rise neighbourhoods of Jelonki, Lazurowa and Górczewska, built in the construction boom of the seventies and eighties, to the new housing projects of the free market economy post 1989.

Key words: Jelonki, Bemowo, Warsaw, spatial development, urban planning

WPROWADZENIE

Po II wojnie światowej Warszawa odrodziła się jak feniks z popiołów. Pomimo ogromu zniszczeń i straty większości mieszkańców¹, ówczesne władze Polski podjęły decyzję o utrzymaniu stolicy kraju

¹ Zgodnie z różnymi wyliczeniami w wyniku II wojny światowej zginęło od 550 tysięcy do ponad 720 tysięcy mieszkańców Warszawy. Część mieszkańców wysiedlonych po powstaniu warszawskim nie powróciła do miasta. Liczba ludności spadła z 1 312,3 tysięcy w 1939 roku do 377,9 tysięcy w maju 1945 roku (Gawryszewski 2009, s. 86, 354).

Wpłynęło: 2.02.2023

Zaakceptowano: 5.09.2023

Zalecany sposób cytowania / Cite as: Wojtaszczyk M., 2023, Warszawskie Jelonki – od wsi folwarcznej, przez miasto ogród do wielkomiejskiego osiedla mieszkaniowego, *Prace i Studia Geograficzne*, 68.2, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 15–28, DOI: 10.48128/pisg/2023-68.2-01.

w zrujnowanym mieście² i co za tym idzie jego odbudowie. Przeznaczono na ten cel olbrzymie zasoby, zarówno finansowe jak i ludzkie. Już w pierwszych miesiącach po zakończeniu działań wojennych Warszawa ponownie zaczęła zapełniać się mieszkańcami³, jednak stan liczebny sprzed wojny osiągnęła dopiero na początku lat siedemdziesiątych⁴. Miało to związek ze stałym napływem osadników, a także z decyzją władz o włączeniu w granice miasta nowych terenów.

5 maja 1951 roku Rada Ministrów podjęła uchwałę o rozszerzeniu granic Warszawy. Do miasta dołączono następujące obszary: miasto Włochy, gminy Okęcie i Wilanów, większość gmin Bródno i Wawer, oraz części gmin Blizne, Falenica Letnisko, Jabłonna, Jeziorna, Marki, Młociny, Skorosze i Falenty (Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 5 maja 1951 r.). Tym samym Warszawa niemal trzykrotnie zwiększyła swoją powierzchnię, ze 141,48 km² do 427,25 km². O ponad 100 tysięcy wzrosła również liczba mieszkańców miasta (<https://urbnews.pl/70-rocznica-powiekszenia-warszawy>; Królikowski, Ostrowski 2009, s. 144–145). Jedną z gromad gminy Blizne włączoną ówczesnie w granice Warszawy było Miasto Ogród Jelonek.

Współczesne Jelonki są częścią warszawskiej dzielnicy Bemowo. Zgodnie z obowiązującym Miejskim Systemem Informacji dzieli się na dwa obszary, Jelonki Północne i Jelonki Południowe, których granice wyznaczają: od północy ulica Górczewska, od wschodu tory kolei obwodowej łączące stacje Warszawa-Gdańska i Warszawa Główna Towarowa, od południa tory kolejowe oraz stacja Warszawa Główna Towarowa, a od zachodu ulice Lazurowa i Szeligowska. Część północną i południową osiedla rozdziela ulica Człuchowska, natomiast główną osią komunikacyjną na linii północ-południe jest ulica Powstańców Śląskich (ryc. 1).

Jelonki położone są na Równinie Warszawskiej. Jest to obszar o stosunkowo niewielkim zróżnicowaniu rzeźby terenu. Występują tu przede wszystkim utwory akumulacji lodowcowej (gliny zwałowe, piaski glacialne i fluwioglacialne), na których wytworzyły się gleby płowe, rdzawe oraz czarne ziemie o zróżnicowanym stopniu żyzności (Richling i in. 2021, s. 295). Przez wieki na terenie współczesnych Jelonek rozwijało się rolnictwo, w XIX wieku uzupełnione o przemysł związany z wydobywaniem gliny. Dopiero w wieku XX obszar ten objęła zwarta zabudowa mieszkaniowa. Dziś jest ona niezwykle zróżnicowana. Spotkać tam można domy jednorodzinne i wielorodzinne, drewniane i murowane, bloki z wielkiej płyty charakterystyczne dla budownictwa lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych oraz współczesne grodzone osiedla, wybudowane w pierwszych dwóch dekadach XXI wieku. Tak duża różnorodność jest świadectwem zmieniających się standardów urbanistycznych i architektonicznych oraz uwarunkowań społecznych, którym musiało sprostać rozwijające się osiedle, co wyraźnie obrazują kolejne etapy jego historii.

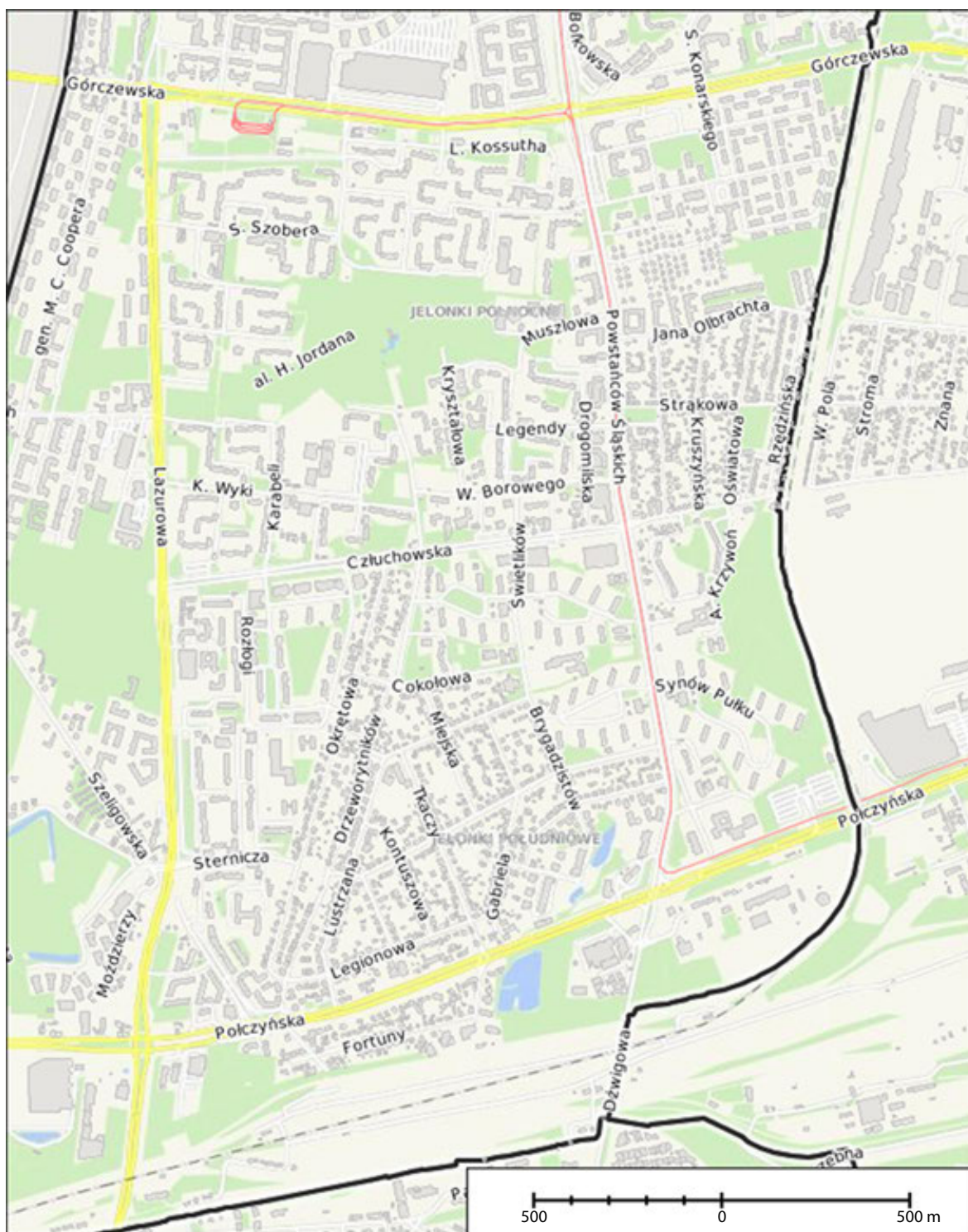
JELONKI PRZED 1951 ROKIEM

Mimo iż współczesne Jelonki w pierwszej kolejności kojarzą się z wielkomiejskimi osiedlami to ich historia sięga dużo głębiej niż ostatnie pięćdziesiąt lat. Swoją nazwę zawdzięczają wsi Jelonek oraz tamtejszemu folwarkowi, który w połowie XIX wieku oddzielił się od wsi szlacheckiej Odolany (https://tustolica.pl/zycie-przed-wielka-plyta-czyli-skad-sie-wziely-jelonki_74363). Przez niemal sto

² Warto zaznaczyć, że mimo wydarzeń związanych z II wojną światową Warszawa formalnie pozostała stolicą Polski. *De facto* jednak w okresie okupacji niemieckiej siedzibą rządu polskiego na uchodźctwie były kolejno Paryż, Angers i Londyn, od lipca 1944 do stycznia 1945 siedzibą PKWN były Chełm i Lublin, a od stycznia 1945 tymczasową siedzibą władz Polski pozostawała Łódź. Funkcje stołeczne przywrócono Warszawie w 1948 roku.

³ Warszawa została wyzwolona spod okupacji niemieckiej 17 stycznia 1945 roku.

⁴ W 1939 roku Warszawa liczyła 1 312,3 tysięcy mieszkańców. Podobną wielkość osiągnęła dopiero w 1970 roku, kiedy w stolicy mieszkało 1 314,9 tysięcy osób (Gawryszewski 2009, s. 354).

Ryc. 1. Jelonki (obszary MSI Jelonki Północne i Jelonki Południowe)

Źródło: <https://mapa.um.warszawa.pl/>, dostęp: 26.01.2023

Fig. 1. Jelonki (City Information System neighbourhoods: Jelonki North and Jelonki South)

Source: <https://mapa.um.warszawa.pl/>, access: 26.01.2023

lat, od 1846 roku do II wojny światowej, Jelonki służyły z cegielni i wytwórni dachówek Bogumiła Schneidera. Ich pozostałością są dwie istniejące do dziś glinianki, czyli zalane wodą wyrobiska powstałe po eksploatacji gliny, tzw. Glinianki Sznajdra (Schneidera), których otoczenie współcześnie przekształcone zostało w tereny rekreacyjne dla okolicznych mieszkańców, oraz Glinianki Jelonek, w XXI wieku częściowo zasypane przez dewelopera budującego na ich miejscu osiedle mieszkaniowe (Przegląd Techniczny 1912; Trybuś 2011, s. 181; Wojtczuk 2016). Namacalnym świadectwem tamtego okresu jest również sąsiadująca z gliniankami modrzewiowa willa rodziny Schneiderów (współczesny adres: ul. Połczyńska 59), wybudowana w latach 1897–1902, obecnie będąca siedzibą zboru Kościoła Zielonoświątkowego (fot. 1). Stanowi ona jedyną pozostałość po dawnych zakładach przemysłowych funkcjonujących na tym terenie.

Fot. 1. Willa Schneiderów – widok współczesny

Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:POL_Warszawa_Willa_Schnaidra.jpg, dostęp: 27.01.2023, licencja: Creative Commons Attribution-ShareAlike 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0)

Photo 1. Schneider's villa – contemporary view

Source: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:POL_Warszawa_Willa_Schnaidra.jpg, access: 27.01.2023, license: Creative Commons Attribution-ShareAlike 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0)

Na początku lat dwudziestych XX wieku folwark i wieś uległy parcelacji. W 1925 roku na dobrach Schneiderów rozpoczęto realizację koncepcji utworzenia miasta ogrodu, której zwolennikami byli potomkowie Bogumiła. Wywodząca się z Anglii, niezwykle popularna w pierwszej połowie XX wieku idea miasta ogrodu autorstwa Ebenezera Howarda zakładała stworzenie zielonych, przyjaznych mieszkańcom osiedli, charakteryzujących się niską i luźną zabudową. Osiedla te powstawały na obszarach wiejskich, na obrzeżach metropolii i miały stanowić przeciwwagę dla dziewiętnastowiecznego budownictwa przemysłowego. W pierwotnym założeniu miały pomieścić około 32 tysiące mieszkańców, łączyć cechy miasta i wsi oraz być samowystarczalne. Takie też miało być Miasto Ogród Jelonek, której to nazwy zaczęto używać w roku 1932, po zatwierdzeniu projektu osiedla. Centralnym punktem miasta ogrodu był istniejący do dziś plac Kasztelański (dawniej plac Jana III Sobieskiego). Wytyczono nowe aleje i ulice, m.in. Aleję Schneiderów (dziś Powstańców Śląskich), Aleję Wolności, ulice Kościelną, Parkową, Poniatowskiego (dziś Sternicza) czy Żeromskiego (dziś Człuchowska). Nowopowstałe domy przyciągały głównie ludność średnio zamożną, między innymi pracowników

okolicznych zakładów, takich jak gazownia czy elektrownia, a także kolejarzy i urzędników. Całości koncepcji nie udało się zrealizować. Dziś główną pozostałością po mieście ogrodzie jest układ ulic na obszarze położonym na wschód od ulicy Powstańców Śląskich. Jednym z nielicznych zachowanych ostańców zabudowy tamtego okresu jest drewniany dom położony przy ulicy Oświatowej⁵, w sąsiedztwie skrzyżowania z ulicą Człuchowską. W przeciwieństwie do większości tego typu budynków nie został on wyburzony ani przebudowany po II wojnie światowej, przez co stanowi unikat w skali Jelonek. O przedwojennej historii miasta ogrodu świadczą również liczne, rosnące między budynkami drzewa owocowe (Trybuś 2011, s. 175; <http://cab.waw.pl/bemowo-z-przewodnikiem-gdzie-jest-miasto-ogrod-jelonek/>, dostęp: 27.01.2023; https://tustolica.pl/zycie-przed-wielka-plyta-czyli-skad-sie-wziely-jelonek_74363; <https://mapa.um.warszawa.pl/mapaApp1/mapa?service=zielen>).

Fot. 2. Pocztówka z okresu funkcjonowania Miasta Ogrodu Jelonek, z napisem „Jelonek 1934”

Źródło: Cyfrowe Archiwum Bemowa

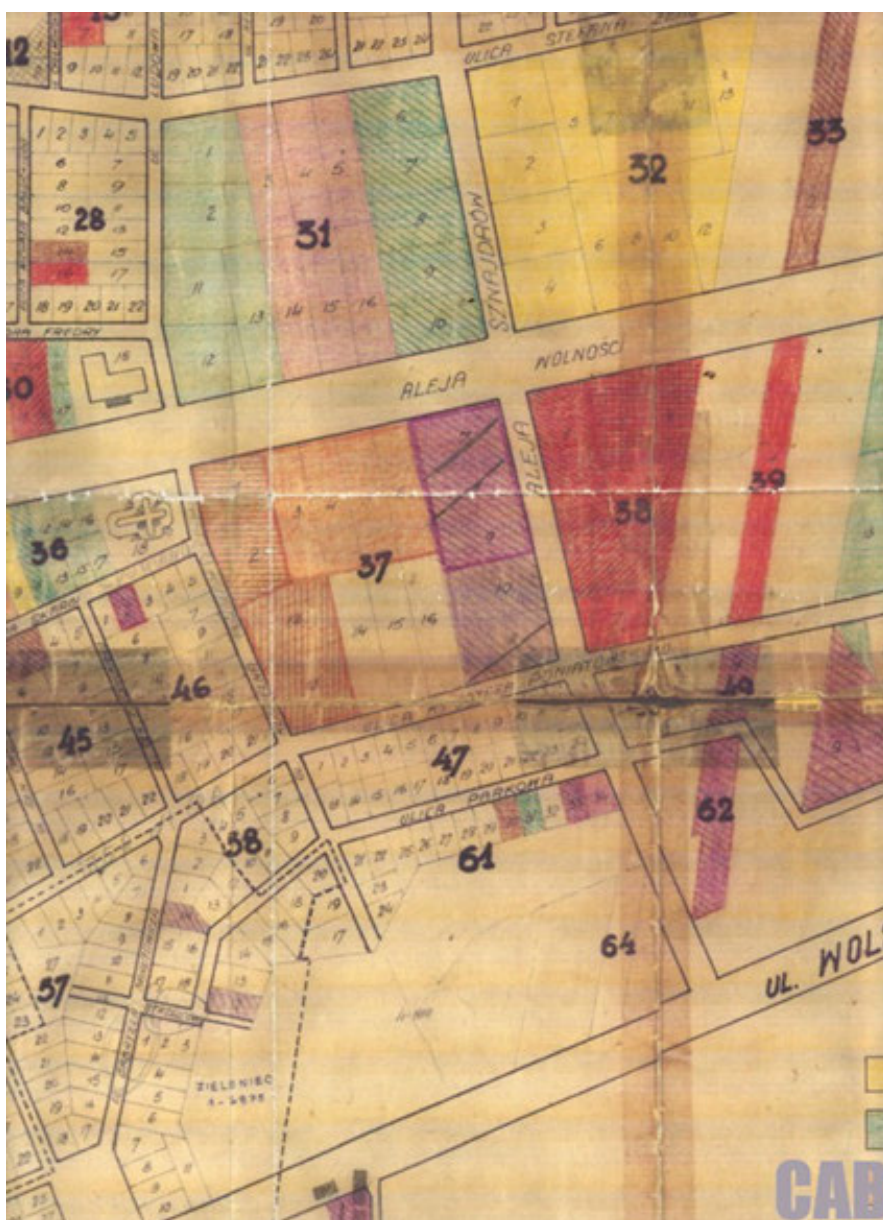
Photo 2. A postcard from the period of the Jelonek Garden City, with the inscription “Jelonek 1934”

Source: Bemowo Digital Archive

Mimo prac nad utworzeniem miasta ogrodu, u progu II wojny światowej Jelonek wciąż były obszarem w znacznym stopniu zindustrializowanym (Drozdowski, Zahorski 1981, s. 316). W czasie kampanii wrześniowej na obszarze Jelonek oraz sąsiadującego Bliznego i Chrzanowa ówczesny podpułkownik Leopold Okulicki przeprowadził natarcie na wojska niemieckie, utrzymując zdobyte tereny aż do kapitulacji Warszawy, co było jednym z niewielu sukcesów wojny obronnej 1939 roku (<https://biogramy.ipn.gov.pl/bio/wszystkie-biogramy/general-leopold-okulicki/106649,1-Biogram.html>). Namacalną pozostałością po latach okupacji są resztki podstawy pod działo przeciwlotnicze, element niemieckiej obrony przeciwlotniczej Warszawy, które można znaleźć na terenie parku leśnego, na tyłach bloków położonych przy ulicy Anieli Krzywoń. Obszar ten pozostał niezabudowany jako strefa buforowa pomiędzy budynkami mieszkalnymi a torami kolejowymi wyznaczającymi granicę Jelonek i dziś stanowi dziką, zieloną enklawę (<http://cab.waw.pl/bemowo-z-przewodnikiem-gdzie-jest-miasto-ogrod-jelonek/>).

Ważnym momentem dla rozwoju Miasta Ogrodu Jelonek był rok 1943, kiedy rodzina Schneiderów przekazała gminie Blizne za symboliczną złotówkę 28 hektarów gruntu pod budowę ulic, kościoła,

⁵ Adres: ul. Oświatowa 3.

Ryc. 2. Fragment planu osiedla Miasto Ogród Jelonek, ok. 1938 roku

Źródło: Cyfrowe Archiwum Bemowa

Fig. 2. Fragment of the plan of the Jelonek Garden City, around 1938

Source: Bemowo Digital Archive

szkół, przedszkoli, ratusza i innych obiektów użyteczności publicznej. To na tych terenach erygowano w późniejszych latach parafię rzymskokatolicką pw. Podwyższenia Krzyża Świętego (https://tustolica.pl/zycie-przed-wielka-plyta-czyli-skad-sie-wziely-jelonki_74363). Według niemieckiego spisu ludności we wsi Jelonek w 1943 roku mieszkało 3826 osób (Amtliches Gemeinde-... 1943, s. 83). Po powstaniu warszawskim część ludności Jelonek znalazła się w obozie przejściowym w Pruszkowie (Gawryszewski 2009, s. 83). Sama przestrzeń miasta ogrodu nie została jednak szczególnie zniszczona, dzięki czemu tuż po zakończeniu działań wojennych mogła zostać ponownie zasiedlona.

JELONKI JAKO CZĘŚĆ WARSZAWY

Pierwszym zwiastunem zacieśniania kontaktów pomiędzy podmiejskim osiedlem a stolicą po II wojnie światowej było uruchomienie w 1947 roku połączenia autobusowego. Linia „W” łączyła plac Kasztelański (wtedy plac Jana III Sobieskiego) z zajezdnią przy ulicy Młynarskiej na warszawskiej Woli. Ostatecznie Miasto Ogród Jelonek zostało włączone w granice Warszawy w 1951 roku. Wtedy też upowszechniło się stosowanie nazwy osiedla w liczbie mnogiej, Jelonki, chociaż była ona używana w tej formie także wcześniej. Mimo zmian administracyjnych jeszcze przez ponad dwadzieścia lat Jelonki zachowały swój wiejski charakter (https://tustolica.pl/zycie-przed-wielka-plyta-czyli-skad-sie-wziely-jelonki_74363). Zmieniło się to dopiero w latach siedemdziesiątych wraz z rozpoczęciem budowy trzech dużych osiedli Zachodniego Zespołu Mieszkaniowego, osiedla Jelonki, osiedla Lazurowa i osiedla Górczewska. Wcześniej jednak powstało wyjątkowe w swym charakterze Osiedle Przyjaźń, do dziś będące architektoniczną oraz urbanistyczną ciekawostką i atrakcją na mapie Warszawy.

W 1952 roku rozpoczęła się budowa Pałacu Kultury i Nauki w śródmieściu Warszawy. Wysokościowiec, postawiony na wzór podobnych budynków znajdujących się w Moskwie, był „darem” Józefa Stalina i narodu radzieckiego dla Polski i Polaków. W związku z tym budowany był przez specjalistów pochodzących ze Związku Radzieckiego oraz przez polskich robotników. To dla nich w tym samym roku powstało osiedle „Przyjaźni Polsko-Radzieckiej”⁶. Drewniane domy wybudowane zostały częściowo z drewna pochodzącego prawdopodobnie z rozebranego niemieckiego obozu jenieckiego z okolic Olsztyńka, a częściowo sprowadzone zostały z Finlandii, za co polski rząd zapłacił węglem wydobytym na Śląsku (podobne osiedle, tzw. „domki fińskie”, postawiono w 1945 roku na Ujazdowie dla pracowników Biura Odbudowy Stolicy, pochodziło ono z reparacji wojennych, które Finlandia musiała zapłacić ZSRR po II wojnie światowej).

Osiedle składające się z kilkudziesięciu domów jedno- i wielorodzinnych było całkowicie samowystarczalne. Miało własne centrum i wyposażone było w łaźnię parową, zakład fryzjerski, sklep tekstylny, sklepy spożywcze, kioski, kotłownię, przychodnię lekarską, straż pożarną, kino, klub i boisko sportowe. W okresie budowy Pałacu Kultury i Nauki cały teren osiedla otaczało ogrodzenie z drutu kolczastego, a bram strzegli wartownicy. Na osiedlu dominowały dwa rodzaje zabudowy mieszkaniowej, domy jednorodzinne, zamieszkałe przez radzieckich inżynierów i personel zarządzający (fot. 4), oraz kilkunastu pawilony, architektonicznie przypominające staropolskie dworki, w których zakwaterowanie otrzymywali pracownicy fizyczni (fot. 3). W szczytowym okresie na osiedlu mieszkało około 4,5 tysiąca osób (Zieliński 2012, s. 34).

Po trzech latach, w 1955 roku, ukończono Pałac Kultury i Nauki a jego budowniczowie musieli opuścić osiedle „Przyjaźni Polsko-Radzieckiej”. Władze przekazały je pod opiekę Ministerstwa Szkolnictwa Wyższego z przeznaczeniem na mieszkania dla studentów i pracowników naukowych. Kilkunastu pawilony przekształcono w akademiki Uniwersytetu Warszawskiego, zakwaterowanie w nich zyskało około 3 tysięcy studentów. Mniejsze domy zajęli pracownicy uczelni wraz z rodzinami. Wtedy też zmieniono nazwę osiedla na „Przyjaźń”. W kolejnych latach na osiedlu kwitło życie. Nadal działały kino „Dar” i Klub Studencki Karuzela, w którym odbywały się wieczorki taneczne oraz spotkania z ciekawymi postaciami życia publicznego. Transport do śródmieścia Warszawy zapewniały dwie linie autobusowe. Z biegiem czasu kilka domów znajdujących się w najgorszym stanie zostało rozebranych. Do dziś na osiedlu mieszkają studenci i pracownicy naukowcy. Część domów znajduje się w rękach prywatnych, natomiast część należy do Skarbu Państwa. W latach dziewięćdziesiątych na obrzeżach osiedla wybudowano kilka nowoczesnych, kilkukupietrowych domów studenckich oraz

⁶ Osiedle Przyjaźń znajduje się w północno-wschodniej części obecnego obszaru MSI Jelonki Północne. Położone jest pomiędzy ulicami Górczewską (od północy), Jana Olbrachta (od południa), Powstańców Śląskich (od zachodu) i torami kolejowymi (od wschodu).

ratusz dzielnicy Bemowo. Znajdują się one w narożniku ulic Górczewskiej i Powstańców Śląskich. W dawnym kinie natomiast powstała popularna wśród najmłodszych mieszkańców sala zabaw Kolorado. Obecnie Osiedlem Akademickim „Przyjaźń” zarządza Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej (<https://osiedleprzyjazn.pl/historia/>, dostęp: 28.01.2023; Trybuś 2011, s. 186–187).

Fot. 3. Przykład pawilonu w stylu dworcowym na osiedlu „Przyjaźń”, 1961 r. (fot. Z. Siemaszko)

Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe

Photo 3. An example of a manor-style pavilion in the “Przyjaźń” settlement, 1961 (photo by Z. Siemaszko)

Source: National Digital Archives

Fot. 4. Domy jednorodzinne na osiedlu „Przyjaźń”, 1961 r. (fot. Z. Siemaszko)

Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe

Photo 4. Single-family houses in the “Przyjaźń” settlement, 1961 (photo by Z. Siemaszko)

Source: National Digital Archives

Rozwój Jelonek w kształcie jaki znamy obecnie rozpoczął się w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych. W 1973 roku rozpoczęto realizację wielkiego założenia urbanistycznego jakim miał być Zachodni Zespół Mieszkaniowy. Po zastoju budowlanym drugiej połowy lat sześćdziesiątych, w kolejnej dekadzie wprowadzono szereg innowacji w zakresie budownictwa. Równoległe z zabudową Jelonek, nowe osiedla, mające poprawić sytuację mieszkaniową Warszawy, powstawały także na Natolinie, Marymoncie, Chomiczówce, Bemowie, Gocławiu czy Tarchominie (Drozdowski, Zahorski 1981, s. 502).

Kluczowymi dokumentami dla rozwoju przestrzennego Warszawy w latach siedemdziesiątych było uchwalenie 10 lipca 1969 roku „Planu zagospodarowania przestrzennego zespołu jednostek osadniczych Warszawskiego Zespołu Miejskiego” oraz „Planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego Warszawy na lata 1966–1985”. Prognozy na tę dekadę wykazywały zapotrzebowanie na nowe mieszkania, szkoły, budynki usługowe i handlowe. Rozwiązania problemu szukano na nowych terenach, dających możliwości wybudowania olbrzymich osiedli, mogących pomieścić dziesiątki tysięcy mieszkańców. Jako miejsca rozwoju wskazanych zostało kilka obszarów, nazwanych pasami osiedleńczymi, m.in. na Bielanach i Ursynowie, a także na Jelonkach. Zakładano, że nowo powstałe bloki pomieszczą prawie 200 tysięcy ludzi. W planach uwzględniono również budowę dwóch linii metra: Kabaty-Huta oraz Targówek-Wola. Zachodnim krańcem drugiej linii miały być Jelonek (Domaradzki 2016, s. 82; Królikowski, Ostrowski 2009, s. 148; Mika 2017, s. 317–318).

W ramach Zachodniego Zespołu Mieszkaniowego na Jelonkach wybudowano trzy osiedla: osiedle Jelonek, osiedle Lazurowa i osiedle Górczewska. Jako pierwszą, w 1973 roku, rozpoczęto realizację osiedla Jelonek. Jego budowa, zgodnie z projektem Andrzeja Skopińskiego⁷, trwała 4 lata. Rozciągało się pomiędzy ulicami Połczyńską, Okrętową i Człuchowską oraz torami kolejowymi (dziś zajmuje część obszaru MSI Jelonek Południowe). Jedenastopiętrowe bloki⁸, przeznaczone dla 15 tysięcy mieszkańców, zorientowane południkowo, pogrupowane w niewielkie kolonie wokół usypanych pagórków, sąsiadowały od południowego zachodu z domami jednorodzinnymi, będącymi pozostałością po przedwojennym mieście ogrodzie. Tam gdzie było to możliwe zachowano istniejącą zielen, dzięki czemu osiedle wydawało się bardziej przyjazne mieszkańcom. W pierwszych latach sytuację mieszkańców utrudniał brak obiektów użyteczności publicznej oraz budynków usługowych i handlowych. Sytuację poprawiła budowa Hali Targowej Wola⁹ w 1980 roku, u zbiegu ulic Powstańców Śląskich i Człuchowskiej. Istniejąca do dziś hala, otoczona niewielkim targowiskiem, nadal jest jednym z ważniejszych obiektów handlowych na Jelonkach (Trybuś 2011, s. 175; Gawryszewski 2009, s. 359).

Kolejny etap tworzenia Zachodniego Zespołu Mieszkaniowego rozpoczął się w 1976 roku. Do 1980 roku wzdłuż ulicy Lazurowej, pomiędzy ulicami Połczyńską, Człuchowską i Okrętową, powstało osiedle Lazurowa. W założeniu głównego projektanta Krzysztofa Stańczyka miało stać się domem dla 7,5 tysiąca mieszkańców. Z okien bloków, cztero- i trzynastokondygnacyjnych, ustawionych tuż przy granicy miasta, rozciągał się widok na podwarszawskie pola. Układ urbanistyczny osiedla podporządkowany był projektowanej ówczesnie stacji metra przy ulicy Człuchowskiej, która ostatecznie nie została zrealizowana¹⁰. Główną oś stanowiła ulica Rozłogi, przy której zaprojektowano lokalne centrum oraz

⁷ Ten sam architekt zaprojektował warszawskie osiedle Za Żelazną Bramą.

⁸ Gabaryty bloków powstających w technologii wielkopłytywowej na osiedlu Jelonek były uznawane za najbardziej ekonomiczne (za takie uchodziły bloki mające od dziesięciu do piętnastu pięter) przez ówczesnych projektantów i budowniczych. Podobne powstały m.in. na Chomiczówce czy Służewcu. Jednocześnie, wraz z postępem prac, jakość wykonania budynków spadała, gdyż polityka władz stawiała na oszczędności i przedkładanie ilości budowanych obiektów nad ich jakość (Mika 2017, s. 318, 321).

⁹ W latach 1951–1989 Jelonek należały do dzielnicy Wola, w latach 1989–1994 do dzielnicy-gminy Warszawa-Wola, w latach 1994–2002 do gminy Warszawa-Bemowo, a od 2002 roku należą do dzielnicy Bemowo (Gawryszewski 2009).

¹⁰ Najbliższe dwie stacje II linii metra to: Lazurowa u zbiegu ulic Górczewskiej i Lazurowej oraz Chrzanów, po drugiej stronie ulicy Lazurowej, u zbiegu ulic Szeligowskiej i gen. Rayskiego. Oddanie obu stacji do użyt-

Fot. 5. Budowa Hali Targowej Wola, w tle bloki osiedla Jelonki, 1979 r. (fot. A.W. Szafrąński)

Źródło: Cyfrowe Archiwum Bemowa

Photo 5. Construction of “Wola” market hall, Jelonki neighbourhood’s housing blocks in the background, 1979 (photo by A.W. Szafrąński)

Source: Bemowo Digital Archive

przecinające ją ciągi piesze obsadzone zielenią. Tu znajdowały się pawilony i stoiska handlowe, przychodnia, a także poczta – przez wiele lat jedyna na Jelonkach (Trybuś 2011, s. 175, 183). Mieszkania na osiedlu Lazurowa charakteryzowały się stosunkowo dużym, jak na ówczesne standardy mieszkaniowe Warszawy, metrażem – średnio 54 m² (<http://cargocollective.com/powojennymodernizm/Jelonki>).

Fot. 6. Budowa osiedla Lazurowa, 1977 r. (fot. E. Kołodziejczyk)

Źródło: Cyfrowe Archiwum Bemowa

Photo 6. Construction of the Lazurowa neighbourhood, 1977 (photo by E. Kołodziejczyk)

Source: Bemowo Digital Archive

ku planowane jest na 2026 rok (<https://metro.waw.pl/metro-warszawskie/linia-m2/odcinek-3karolin/>, dostęp: 28.01.2023).

Największą powierzchniowo realizacją powstającą w ramach Zachodniego Zespołu Mieszkaniowego była, trwająca w latach 1977–1985, budowa osiedla Górczewska, położonego pomiędzy ulicami Górczewską, Powstańców Śląskich, Człuchowską i Lazurową (dziś obszar MSI Jelonki Północne). Zaprojektowane przez Krzysztofa Tauszyńskiego osiedle miało pomieścić 25 tysięcy mieszkańców. Ze względu na swoją wielkość podzielone zostało na trzy kolonie mieszkalne, usytuowane wokół terenów zielonych nowopowstałego, dwudziestojednohektarowego parku Górczewska. Elewacja bloków z wielkiej płyty została pokryta witromozaiką. Brązowe, błękitne i zielone szklane płytki wyznaczały sektory w każdym zespole budynków. Kolorystyka osiedla oraz zróżnicowana wysokość budynków miały ułatwiać orientację przestrzenną mieszkańcom. W 1984 roku erygowano drugą na Jelonkach rzymskokatolicką parafię pw. Bogurodzicy Maryi. Kościół parafialny umiejscowiono w środku osiedla, na skraju parku.

Na południowo-wschodnim krańcu osiedla Górczewska, u zbiegu ulic Powstańców Śląskich i Człuchowskiej, naprzeciwko Hali Targowej Wola, przewidywano utworzenie centrum Jelonek. Planowano budowę kina, poczty, domu społecznego, hali sportowej z basenem oraz pawilonów handlowych. Założenia tego nie udało się zrealizować. Po 1989 roku w tym miejscu powstał bazar (będący niejako przedłużeniem targowiska funkcjonującego wokół Hali Targowej Wola), który na początku XXI wieku został zastąpiony blokami mieszkalnymi (Trybuś 2011, s. 176, 184). Do pomysłu utworzenia w sąsiedztwie Hali Targowej Wola lokalnego centrum powrócono w 2015 roku w koncepcji stworzonej przez Oddział Warszawski Stowarzyszenia Architektów Polskich na zlecenie stołecznego ratusza¹¹ (Studium koncepcyjne dotyczące centrów lokalnych w Warszawie, 2015).

Fot. 7. Budowa osiedla Górczewska – ulica Legendy, 1979 r. (fot. A.W. Szafranski)

Źródło: Cyfrowe Archiwum Bemowa

Photo 7. Construction of the Górczewska neighbourhood – Legendy St., 1979 (photo by A.W. Szafranski)

Source: Bemowo Digital Archive

¹¹ Według wspomnianej koncepcji, drugie centrum lokalne na obszarze Jelonek miałyby powstać w otoczeniu Klubu Studenckiego Karuzela na Osiedlu Przyjaźń (Studium koncepcyjne dotyczące centrów lokalnych w Warszawie, 2015).

JELONKI W NOWEJ RZECZYWISTOŚCI

Projekty urbanistyczne realizowane w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych cechowało dążenie do uzyskania całościowych, wieloprzestrzennych kompozycji bryłowych. Budowano więcej i na większych obszarach niż we wcześniejszych latach, z wykorzystaniem przełomowej jak na ówczesne czasy technologii prefabrykacji (Domaradzki 2016, s. 86–87). Po 1989 roku rozpoczął się nowy okres w dziejach warszawskiej urbanistyki i architektury, także mieszkaniowej. Mieszkania z dobra społecznego stały się towarem, co miało konsekwencje zarówno pozytywne (np. budowa z wykorzystaniem lepszych materiałów, likwidacja normatywów), jak i negatywne (np. chaos urbanistyczny, bałagan prawny) (Trybuś 2011, s. 17). Warszawskie Jelonki również nie uniknęły przemian charakterystycznych dla ostatnich trzydziestu lat budowania się nowej, kapitalistycznej rzeczywistości.

W 1996 roku władze ówczesnej gminy Warszawa-Bemowo ogłosiły konkurs na „Studium urbanistyczno-architektoniczne ulicy Powstańców Śląskich”. Dotychczas przestrzeń wzdłuż ulicy, będącej główną osią komunikacyjną Bemowa, wokół której koncentrowała się działalność gospodarcza i usługowa, nie była w żaden sposób ukształtowana. Stanowiła jedynie nieuporządkowany obszar pomiędzy poszczególnymi osiedlami. Oczekiwano, że ulica zmieni charakter na bardziej reprezentacyjny i pobudzi kontakty społeczne między mieszkańcami, do tej pory ograniczone w dużym stopniu specyfiką zabudowy dzielnicy (dominują osiedla bloków wielopłytowych) i brakiem wyraźnego centrum. W zwycięskim projekcie wyznaczono nowe tereny inwestycyjne, tereny zielone oraz ciągi komunikacyjne (linia tramwajowa, ścieżki rowerowe). Na jego podstawie przystąpiono do realizacji planów miejscowych, z których dwa obejmowały obszar Jelonek, południowy odcinek ulicy Powstańców Śląskich oraz rejon parku Górczewska. Projekty planów uchwalono ostatecznie w latach 2001–2002 i dziś stanowią podstawę do realizacji poszczególnych inwestycji, takich jak m.in. poszerzenie południowego fragmentu Powstańców Śląskich w okolicach ulicy Połczyńskiej. Plany te wprowadzane są również w rejonie skrzyżowania Powstańców Śląskich z ulicą Człuchowską (Domaradzki 2016, s. 179–182).

Na podstawie „Studium urbanistyczno-architektonicznego ulicy Powstańców Śląskich” zrealizowano również szereg inwestycji na terenie dotychczas zaniedbanego parku Górczewska, będącego częścią systemu klinów napowietrzających Warszawę od strony Puszczy Kampinoskiej¹². Park, obecnie około dwudziestosiedmiohektarowy, stanowi teren rekreacyjny dla mieszkańców otaczających go osiedli. Jego zagospodarowanie rozpoczęło się w 2008 roku. Wcześniej na obszarze parku dominowała niska zieleń z niewielkimi skupiskami drzew i prowizorycznymi boiskami sportowymi. Na podstawie konsultacji społecznych zdecydowano się na projekt wyraźnego oddzielenia przestrzeni parkowej od mieszkalnej, poprzez dopuszczenie do powstania zabudowy pierzejowej na granicach terenów zielonych. Wyznaczono dwie główne aleje na osi wschód-zachód i północ-południe, na przecięciu których wybudowano amfiteatr oraz fontannę. Stopniowo w kolejnych latach pojawiły się nowe alejki, boiska sportowe, siłownia plenerowa, wybieg dla psów, place zabaw i zielone obszary rekreacyjne z nowymi nasadzeniami (Domaradzki 2016, s. 227–229; Trybuś 2011, s. 184). W 2021 roku w sąsiedztwie amfiteatru powstała tężnia solankowa.

W ostatnich latach opracowywane są kolejne miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego poszczególnych części Jelonek. W 2016 roku przygotowano plany rejonu ulicy Górczewskiej (Jelonki część I) oraz rejonu ulicy Synów Pułku (Jelonki część IV). W listopadzie 2021 roku uchwalono miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego rejonu placu Kasztelańskiego (Jelonki część III), a w listopadzie 2022 roku rejonu Osiedla Przyjaźń (Jelonki część II). W opracowaniu jest także plan zachodniej części Jelonek Południowych (w granicach ulic Człuchowska – Powstańców Śląskich – Połczyńska – Lazurów) (<https://architektura.um.warszawa.pl/>).

¹² Park Górczewska, choć pozostaje ważnym elementem w systemie klinów napowietrzających Warszawę, to jego skuteczność została ograniczona poprzez budowę osiedli mieszkaniowych po zachodniej stronie ul. Lazurów, na terenie dawnych pól uprawnych i łąk współczesnego obszaru MSI Chrzanów.

PODSUMOWANIE

W latach dziewięćdziesiątych XX wieku i w pierwszych dekadach XXI wieku na Jelonki wkroczyło nowoczesne budownictwo mieszkaniowe i usługowe. Nowe bloki mieszkalne powstały na dotąd niezabudowanych terenach m.in. wzdłuż ulic Człuchowskiej i Powstańców Śląskich. Jednak dzięki temu, że obiekty te umiejscowione zostały przede wszystkim przy głównych szlakach komunikacyjnych i na obrzeżach istniejących osiedli, udało się zachować kształtujący się przez dziesięciolecia charakter dzielnicy. W przestrzeni tej części Bemowa widoczne są nadal wyraźnie założenia wszystkich układów urbanistycznych rozwijających się przez ponad sto lat: miasta ogrodu, Osiedla Przyjaźń, osiedli Jelonki, Lazurowa i Górczewska. Całe Jelonki mają wciąż charakter przede wszystkim mieszkaniowy. Nawet problematyczne ze społecznego punktu widzenia realizacje, takie jak osiedla zamknięte, starają się wpisywać w istniejący ład przestrzenny i historię Jelonek. Przykładem takiej inwestycji jest zamknięte Osiedle Przyjaciół, położone wzdłuż ulicy Jana Olbrachta, nazwą nawiązujące do sąsiadującego Osiedla Przyjaźń, którego układ urbanistyczny został w 2015 roku wpisany do gminnej ewidencji zabytków m. st. Warszawy. Opracowywany w 2022 roku plan zagospodarowania przestrzennego tej części Jelonek (Jelonki cz. II) w swoich założeniach uwzględniał ochronę Osiedla Przyjaźń przed zmianą jego charakteru. Pomóc w tym mogłoby wpisanie do gminnej ewidencji zabytków także poszczególnych obiektów znajdujących się na Osiedlu, a w dalszej kolejności także wpisanie całości do państwowego rejestru zabytków.

Literatura

Książki:

- Domaradzki K., 2016, *Przestrzeń Warszawy. Tożsamość miasta a urbanistyka*, Muzeum Powstania Warszawskiego, Warszawa.
- Drozdowski M.M., Zahorski A., 1981, *Historia Warszawy*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Gawryszewski A., 2009, *Ludność Warszawy w XX wieku*, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Królikowski L., Ostrowski M., 2009, *Rozwój przestrzenny Warszawy*, Mazowieckie Centrum Kultury i Sztuki, Agencja Wydawnicza EGROS, Warszawa.
- Mika G., 2017, *Od wielkich idei do wielkiej płyty. Burzliwe dzieje warszawskiej architektury*, Skarpa Warszawska, Warszawa.
- Richling A., Solon J., Macias A., Balon J., Borzyszkowski J., Kistowski M. (red.), 2021, *Regionalna geografia fizyczna Polski*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Trybuś J., 2011, *Przewodnik po warszawskich blokowiskach*, Muzeum Powstania Warszawskiego, Warszawa.
- Zieliński J., 2012, *Pałac Kultury i Nauki*, Wydawnictwo Księży Młyn, Łódź.

Dokumenty:

- Amtliches Gemeinde- und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund der Summarischen Bevölkerungsbestandsaufnahme am 1. März 1943*, 1943, Burgverlag Krakau, Kraków.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 5 maja 1951 r. w sprawie zmiany granic miasta stołecznego Warszawy*, Dz.U. z 1951 r. nr 27, poz. 199.
- Studium koncepcyjne dotyczące centrów lokalnych w Warszawie*, 2015, Oddział Warszawski Stowarzyszenia Architektów Polskich, Warszawa.

Artykuły internetowe:

70. rocznica powiększenia Warszawy, <https://urbnews.pl/70-rocznica-powiekszenia-warszawy/>, dostęp: 26.01.2023.
- Biogram generała Leopolda Okulickiego, Instytut Pamięci Narodowej, <https://biogramy.ipn.gov.pl/bio/wszystkie-biogramy/general-leopold-okulicki/106649,1-Biogram.html>, dostęp: 28.01.2023.

Bemowo z przewodnikiem: gdzie jest miasto ogród Jelonki?, Cyfrowe Archiwum Bemowa, <http://cab.waw.pl/bemowo-z-przewodnikiem-gdzie-jest-miasto-ogrod-jelonki/>, dostęp: 27.01.2023.

Jelonki, Cargo Collective, <http://cargocollective.com/powojennymodernizm/Jelonki>, dostęp: 28.01.2023.

Wojtczuk M., *Bemowo. Zaskakująca metamorfoza glinianek na Jelonkach. Dwie wyparowały*, Gazeta Wyborcza, <https://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/7,34862,20540935,bemowo-zaskakujaca-metamorfoza-glinianek-na-jelonkach-dwie.html>, dostęp: 27.01.2023.

Życie przed wielką płytą, czyli skąd się wzięły Jelonki, Tu Stolica, https://tustolica.pl/zycie-przed-wielka-plyta-czyli-skad-sie-wziely-jelonki_74363, dostęp: 27.01.2023.

Strony internetowe:

Architektura, planowanie przestrzenne, geodezja i zabytki, Urząd m.st. Warszawy, <https://architektura.um.warszawa.pl/>, dostęp: 31.01.2023.

Cyfrowe Archiwum Bemowa, <http://cab.waw.pl/>, dostęp: 27.01.2023.

Galeria Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:POL_Warszawa_Willa_Schnaidra.jpg, dostęp: 27.01.2023, licencja: Creative Commons Attribution-ShareAlike 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0).

Metro Warszawskie, <https://metro.waw.pl/metro-warszawskie/linia-m2/odcinek-3karolin/>, dostęp: 28.01.2023.

Narodowe Archiwum Cyfrowe, <https://audiovis.nac.gov.pl/>, dostęp: 28.01.2023.

Osiedle Akademickie „Przyjaźń”, <https://osiedleprzyjazn.pl/historia/>, dostęp: 28.01.2023.

Serwisy mapowe m.st. Warszawy, <https://mapa.um.warszawa.pl/>, dostęp: 26.01.2023.

Inne:

[*Reklama Zakładów Cegielnianych i Fabryki Dachówek „Bogumił Schneider”*] Przegląd Techniczny. Tygodnik poświęcony sprawom techniki i przemysłu, nr 40, 3 października 1912, Warszawa.